



Bechtold Eszter (1979) régész, egyiptológus. Az *Istenek, szentek, démonok Egyiptomban* című kötet egyik fordítója (Budapest, 2003).

Bechtold Eszter

A kopt építészet hagyományos fogalmával kapcsolatban legelőször azt kell tisztázni, hogy ez nem csak időbeli és területi behatárolást ad, s így kissé félrevezető. Mivel a késő antik Egyiptom építészetében az egyházi – tehát a kereszténységhez köthető – épületeken kívül a többi építészeti emlék (katonai létesítmények, középületek, paloták, fürdők) teljes mértékben késő római, bizánci és iszlám hagyományokat követ, csak az előbbieket szokás a kopt építészethez sorolni (nem számítva a lakóházakat). Ezt alapul véve a „kopt építészet” megjelölés az egyiptomi keresztény építészet szinonimájának tekinthető.

Időben a kopt építészet a mamlúk korig (vagyis a 13. század közepéig) számítható, ezután ugyanis nagy változások mentek végbe az építészet területén is az iszlám erőszakosabb témyerésének hatására. (A „mamlúk” szó eredetileg olyan, többnyire észak-török rabszolgát jelölt, akiből Ajjúb [1240–1249] hatalmas hadsereget hozott létre. Halála után rövid időre fia került a trónra, akinek meggyilkolása után a mamlúkok saját kezükbe vették az irányítást.)

A kopt épületek legtöbbször égetetlen agyagtéglából készültek, vagy, ritkábban, égetett téglából, és csak a leggazdagabbak kőből. Egyes épületek részleteihez azonban – ahol a környezet ezt lehetővé tette, mert például régebbi sírok voltak a közelben, mint Bawitban és Szakkarában – gyakran felhasználták korábbi épületek kőelemeit. Hamar pusztuló építőanyaguk miatt gyakran meg kellett újítani ezeket az épületeket, mert ennek hiányában elpusztultak, vagy pedig hatalmas változásokon mentek át, és eredeti elrendezésüket teljesen elveszítették. Ennek következtében a legtöbb kopt építmény csak régészeti módszerekkel kutatható, és legtöbbjüknek csak az alaprajza ismert.

Az agyagtégla-építészet másik velejárója volt, hogy a magasabb falú épületeknél (pl. a templomoknál) nagy falvastagságot igényelt. Ez tette lehetővé a – nem csak a templomokra jellemző – falfülkék gyakori alkalmazását.

A kopt építészetben elenyésző a fáraókori elemek továbbélése. A legkésőbbi óegyiptomi oszlopfők El-Bagawatban fordulnak elő. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a keresztény koptok a fáraókori emlékeket a pogánysággal azonosították, és így minden jellegzetességüket nemkívánatosnak tekintették. Ezzel szemben előszeretettel alkalmazták a Római, majd Bizánci Birodalom más tartományaira jellemző építészeti formákat. Nem csak az épülettípusokat vették át a földközi-tengeri kultúrkörből, hanem az egyes elemeket is (pl. márványoszlopokat egyenesen Bizánzból importáltak). Alsó-Egyiptomban ezek a hatások valamivel erősebben jelentkeztek, mint Felső-Egyiptomban, Alexandria közelsége miatt.



A keresztény építészet lelőhelyei Egyiptomban



A templomok esetében a kopt építészet azért is nyúlhatott inkább a birodalmi hagyományokhoz, mert a fáraókori templomépítészetnek nem tömegek befogadása volt a célja, hanem a benne lakó istenség elszállásolása. Az előbbi célra a bazilikális elrendezés sokkal alkalmasabb volt.

A Mediterráneumon belül Egyiptom Szíriával került közelebbi kapcsolatba, miután Diocletianus átszervezéseinek hatására a több provinciát magába foglaló *Oriens dioecesis* része lett, melynek székhelye a szíriai Antiochia volt. Később, az arab hódítás után, a keresztény világgal meglévő kapcsolatok köre szűkült, ami az építészetben is éreztetve hatását.

A kopt építészet három fő csoportját a templomok, a kolostorok és a sírépítmények alkotják.

TEMPLOMOK

Az egyiptomi egyház megalapítását a hagyomány Szent Márkhoz köti. Jóllehet a korai egyháztörténet az írott forrásokból viszonylag ismert, és az egyházszervezet a 2. század végére már teljes mértékben kifejlődött, az első templomok – ezek is igen kis számban (Antinoopolisz, Al-Marina, Faw Qibli) – a 4. századra tehetőek. A legkorábbi fejlődési fázis tehát teljes mértékben hiányzik a sorból. Ennek okai abban keresendők, hogy a legkorábbi templomok könnyű szerkezetű, jelentéktelenebb épületek lehettek, melyeket később teljesen újraépítettek, illetve ami esetleg mégis megmaradt belőlük, azt elpusztították a 18–19. századi parasztok, akik az ókori városok szerves anyagában gazdag maradványait földjükre trágya gyanánt elhordták. Ezen kívül Alexandriában, ahol az ilyen jellegű építészeti emlékekre leginkább lehetne számítani, és azok a kialakulás és fejlődés szempontjából kulcsfontossággal bírnának, a modern város ráépült az ókorra, ezzel megnehezítve a feltárás lehetőségét, sok esetben pedig elpusztítva a maradványokat. Nem kedvezett a kopt építészeti emlékek fennmaradásának az sem, hogy az Egyiptomban kutató régészeket sokáig kizárólag a fáraókori emlékek érdekelték, az esetenként rájuk épült kopt maradványokat pedig mindenfajta dokumentáció nélkül, egyszerűen elbontották (a nagy Carl Richard Lepsius szinte dicsekedve ír arról, hogy saját kezével fejtette le az „értéktelen” kopt freskókat a csodálatos fáraókori domborművekről).

A 4. századra datált templomok jellegzetessége, hogy többhajósak (3–5), és a főhajó méretei csak kis mértékben múlják felül a mellékhajókéit. Az öthajós templomok esetében megjelenik már az az elem, mely később különösen tipikussá válik: a nyugati mellékhajó, csak itt még a három központi hajót veszi körbe, egy esetben pedig a keleti oldalon is végigfut. A szentélyrész több helyiséges; az egyes helyiségek nem szimmetrikus elrendezésűek. A szentély melletti helyiségek liturgikus szerepéről semmit sem tudni.

Az 5–6. századi templomok esetében többnyire háromhajós, keleti tájolású bazilikákról van szó, melyek íves

szentélyéhez kétoldalt egy-egy egyenes lezárású helyiség kapcsolódik, nyugati lezárásukat pedig egy oldalhajó biztosítja. Jelentéktelenebb helyeken többhajós templomok is előfordulnak (pl. Medinet Mádiban), melyek szélessége meghaladja hosszúságukat. A templomok belső oldalfalát gyakran látták el fülkével. A 6. században Felső-Egyiptomban kialakult egy háromkaréjos, kívül egyenes fallal lezárt szentélytípus. A tagoltabb alaprajzú, de kívülről téglalapba zárt templomok gyaníthatóan fáraónikus előképeket követtek. Az előcsarnok (narthex) és az előudvar (átrium) fakultatív elemek a korai templomoknál, akárcsak a bejárat helye. A narthexhez kapcsolódóan, pl. Esznában, a főhajó nyílásával szemközt is előfordulnak helyiségek. A háromkaréjos apszis nem feltétlenül Szíriából került át Egyiptomba, ugyanis Szíriában ez az elrendezés az 5. század elején még nem volt általános. Ez a szentélyforma a Thébaisz területére jellemző, Oxürhünkhosztól délre, de egyetlen képviselője megjelenik a nyugati Dakhla-oázisban is. Ezekben a templomokban, illetve később az egyszerű félköríves apszissal záródóakban is, gyakran látható a diadalív előtt kétoldalt felállítva egy-egy oszlop, melyek a többenél magasabbak, de azokkal összeköttetésben állnak. Néhány esetben megjelenik a templomok között a Szíriában népszerű alaprajzi típus is: a négykaréjos, centrális templom; ilyen kiképzésű az Abu Mina-i Iustinianus-kori sírtemplom és keleti templom. Jellegzetes és gazdagon kivitelezett példánya ennek az időszaknak az el-asmuneini (görög nevén Hermupolisz Magna) püspöki templom, melynek különlegessége, hogy kereszthajós elrendezésű, és a kereszthajók félkörívben végződnek. Megfigyelhető benne a jellegzetes nyugati mellékhajó, előtte narthexszel. A templom jó példát nyújt a hellénisztikus–római hagyományok felhasználására: kapuzata díszes, hangsúlyos (szemben a kolostortemplomok jelentéktelen bejáratával), az oszlopokkal szegélyezett felvezető út egy hatalmas udvaron halad át, az oszlopok fejezete korinthoszi, a rajtuk nyugvó áthidaló elemek, az architrávok, ajtófélfák és szemöldökkövek faragása pedig késő római stílusú. A belső oszlopok mindegyikét egy korábbi épületből vették, és itt csak újrafelhasználták.

A kolostortemplomok általában sokkal egyszerűbbek voltak a világi templomoknál, az építészeti díszítéseket többnyire mellőzték bennük. Elrendezésüket tekintve a világi templomokat követték, de a változások időeltolódással jelentek meg bennük. Kelliában még a 6. században is olyan templomot emeltek, melynek fő- és mellékhajói között alig volt különbség. A szohági Senute-kolostor temploma kivételt képez díszítettségét és méreteit illetően. Háromhajós hosszháza igen hosszú, nyugat felé két félkörívben lezárt narthex határolja, szentélye háromapszisos és falfülkével gazdagon ellátott. A szentélyrész egyik helyiségében keresztelőkút található.

A 7. század történelmi eseményei nagymértékben akadályozták a keresztény jellegű építkezéseket: a század első harmadában (619–628) a perzsák pusztították és hódították



meg egy évtizedre Egyiptomot egészen Asszuánig, majd az arab hódítás következett a 640-es években. A perzsa hódításnak Alsó-Egyiptomban sok kolostor áldozatául esett, lakóik elmenekültek, miután egy részüket megölték. Gyaníthatóan ekkor hagytak el egyes felső-egyiptomi kolostorokat is. Az arabokkal az államvallás is megváltozott, így ugyan folytak további építkezések, főleg felújítások, de nem a korábbiakhoz hasonló méretekben. Ennek következtében a szerzetesi és a világi templomok építési módjának egységesülése figyelhető meg a korszakban: eltűnt a korábbi különbség a díszítettség és méretek tekintetében. Ezt mutatja az ebben a korban a kairói kopt negyedben épült Szent Szergiosz- és a Szent Barbara-templom. Mindkettőt egyszerű alaprajz, visszafogott méretek jellemzik: mindkét esetben háromhajós bazilikaépületről van szó, nyugati mellékhajóval és többhelyiséges, egyapszisos szentéllyel, újratervezéssel oszlopokkal. Mindkét templom magánalapítású volt, ami szintén jellemző a korszak körülményeire. Ahol teheték, továbbra is, vagy talán még inkább fölhasználták a korábbi épületek által kínált építőanyagot, így a szakkarai Jeremiás-kolostor templománál a környező temető romjait. Ez a templom Egyiptom egyik leggazdagabban díszített temploma, bár alaprajza meglehetősen egyszerű. A korszak újítása a *hurusz*: a szó azt a helyiséget jelöli, amelyet a szentély és a diadalív előtti oszlopok között alakítottak ki. A diadalív előtt felállított oszloppár előbb a főhajó széléig futó falcsonkká, majd a templom teljes szélességéig kinyúló fallá alakult. Ennek a folyamatnak az első állomása figyelhető meg a Medinet Habu-i fáraókorai emléktemplom előtt egykor állt templomnál. Az egyik legkorábbi, teljes mértékben kialakult *hurusz* a szakkarai Jeremiás-kolostor templomában volt látható. Mindezek a térkialakítások másodlagos betoldások eredményeképpen jöttek létre. Az első olyan hely, ahol így épült meg a templom, a 7. század közepe utánra tehető Deir esz-Szuriani-beli El-Adra-templom a Wadi en-Natrunban (a helységnévben szereplő *deir* arab szó, mely kolostort jelent. Gyakori az arab helységnevek alkotóelemeként, és kopt kolostor jelenlétére utal akkor is, ha maga az épület már elpusztult). E helyiség kialakítása annak a törekvésnek az eredménye, hogy a papság ezáltal elkülönüljön a laikus tömegtől. Az elválasztó fal funkciója tehát hasonlít az ortodox ikonosztázéhoz, de az sokkal később alakult csak ki.

Az arab hódítás után a templomépítés mindenfajta állami támogatása megszűnt, csak a magánadómozgókra lehetett támaszkodni. A Birodalommal leszűkült a kapcsolat, így a hagyományörzésen kívül az iszlám építészet hatása egyre inkább megfigyelhető, főleg a mamlúk kortól, amikor a Fátimida toleranciát felváltotta a keresztények elnyomása. Ennek következtében a még keresztény lakosság jó része áttért az iszlám hitre. A 9. századig a bazilikális elrendezésű templomok voltak legnagyobb számban Egyiptomban, akárcsak a Bizánci Birodalom más területein. Az idők folyamán azonban ezek alaprajza igen leegyszerűsödött. Azzal is összefüggésben állt ez a folyamat, hogy a fa

mint építőanyag túl drága volt, és így az épületek lefedését nyeregtető helyett agyagtégglából rakott kupolákkal és boltzatokkal oldották meg (bár az utóbbival csak igen ritkán). Ily módon azonban kisebb feszítávolságot tudtak csak áthidalni, tehát egy templomtér lefedéséhez többet kellett egymás mellett alkalmazni. Így jöttek létre Felső-Egyiptomban, Asszuán környékén az úgynevezett hosszház-kupolás templomok, melyek alapterületét négyzetekre osztották fel, ezek lefedése pedig külön kupolákkal történt. Az idő múlásával a kupolák egymáshoz viszonyított mérete változott, mégpedig a szentély fölöttit méretben és jelentőségben megelőzték a nyugatabbra elhelyezkedők. A kupolákat négy vagy nyolc helyen támasztották alá. E típus legjelentősebb képviselője az asszuáni Deir Anba Hadra kolostortemploma, melynek főhajóját két hatalmas, nyolc alátámasztású kupola, mellékhajóit és szentélyét pedig további kis kupolák és félkupolák fedték. A szentélyt és mellékhelyiségeit összekötő ajtónyílások kiszélesedése jellemző még erre a korszakra.

KOLOSTOROK

A cím megtévesztő, ugyanis az együttlakó (*koinobita*) szerzetesek különféle funkciójú épületei mellett ide sorolandók a remeték épületei is.

A Szent Antalhoz hasonló korai remeték, akik a világnak hátat fordítva kivonultak a sivatagba, életvitelükkel hamar követőkre találtak, olyanokra, akik mesterük közelében és irányításával törekedtek az életszentség elérésére.



Hermupolisz Magna (El-Asmunein) bazilikája ma, a feltárások után

Számuk növekedésével biztosítani kellett bizonyos szervezett közösségi kereteket. Az egy remeteséghez tartozó két-személyes kis egységek összességét jelöli a *laura* szó. Ezen belül a remeték (mester és tanítványa általában) mindennapjaikat magányosan töltötték egy két- vagy többhelyiséges együttesben, és csupán az eucharisztia megünneplésére gyűltek össze időről időre. Két kamra esetében az egyik helyiség a lakó- és munkaszoba, a másik a háló- és imakamra funkcióját látta el. Ennek az egyszerű típusnak a példái találhatóak meg a híres Abu Mina zarándokhelytől keletre fekvő templom melletti 5. századi remeteségben.



Az írott források nagy része egyszerű, egy-kéthelyiséges remetelakokról beszél. Kellia 6–7. századi együttesében egy-egy remeteegységben egy mester és egy tanítvány élt egy fedél alatt, de külön kamrákban. Hajlékukat fal övezte, amelyen belül több helyiség kapott helyet: a háló- és raktárszobákon kívül imahely, konyha, étkező, dolgozóhelyiség, fogadósoba, kert, mosóhely és mellékhelyiség. A mester és a tanítvány együtt élése az egyiptomi szerzetességet a legkorábbi időktől fogva jellemzi: minden nagy szentnek volt mestere, akinél egy ideig tanult, mielőtt önálló remete- vagy szerzetesi életbe kezdett (így a két legismertebbnek, Szent Antalnak és Pakhómnak is). Esznában a remeték lakóegységeit a sziklába, föld alá mélyítették, melyben a helyiségek egy központi, nyitott udvar körül helyezkedtek el, ahová a bejárás egy levezető lépcsőn át volt lehetséges. A rendszeres időközönként közösen végzett ima számára építettek olyan helyiségeket, melyekben a keleti fal közepén egy kis fülkét helyeztek el. Alsó-Egyiptomban a rablók betörései ellen hatalmas, masszív tornyokat emeltek. Bejáratuk a felső szinten volt, ahova csapóhid segítségével lehetett bejutni. Alul kápolna is helyet kapott a toronyban. Támadás alkalmával a környék remetái ide menekültek. Ezek a vaskos épületek ma is jellegzetes alkotóelemei a Wadi en-Natrun kolostorainak.

Az egyiptomi *koinobita* szerzetesség kutatásának nagy hiányossága, hogy bár írott forrásait feldolgozták, a régészeti emlékeket eddig szinte teljesen elhanyagolták. Ha valamelyik kolostorban folytak is kutatások, azok többnyire a templomra szorítkoztak, mint leglátványosabb építészeti alkotásra. Ennek következtében a kolostorépítészetről nagyrészt csak az írott anyagon keresztül lehet fogalmat alkotni, és ezáltal csak általános megállapításokra lehet szorítkozni. Ennek az életformának legteljesebb leírását és szabályozását a hagyomány Pakhóm és Senute nevéhez kötötte. A monostor szervezettségében a korabeli katonai táborokhoz hasonlítható. A szerzetesek mindennapjai is szigorú szabályok szerint alakultak, melyek értelmében szinte egész napjuk a közösségben telt: együtt dolgoztak, étkeztek, az imák többségét is közösen végezték. Ehhez megfelelő, sok embert befogadó helyiségekre és épületekre volt szükség.

A monostor zárt egységet képezett, és elzárkózott a külvilágtól: fallal volt körülvéve. A főkaput egy szerzetes őrizte, akinek erre a célra egy külön épület is a rendelkezésére állt a kapu mellett. Emellett az ő feladata volt a leendő szerzetesekkel való foglalkozás is, akik noviciátusi idejük legelején a kolostoron kívül laktak. A liturgikus élet központja a templom volt. A refektórium berendezésére, mely többnyire a templom közelében helyezkedett el, Deir el-Balaizából lehet példát említeni: itt íves, épített padokból állt. Egyes kolostorban külön imatermet is létesítettek. Kezdetben a szerzeteseket is külön cellákban helyezték el – az írott források szerint –, ennek azonban semmi kézzelfogható nyoma nem maradt, szemben a közösségi hálótermekkel. A régészeti vizsgálat Deir el-Balaiza és Szohág kolostorában a hálótermek hosszúkas helyiségek, melyek bejárata a



A szakkarai Jeremiás-kolostor alaprajza

rövid oldalon volt, a fekhelyek pedig a két hosszú fal mentén helyezkedtek el, szám szerint tízen vagy még ennél is többen. Egy-, illetve többemeletes épületek is előfordulnak. Egy kolostoron belül több ilyen ház is állhatott. A vendégház is a falon belül helyezkedett el. A kolostorokhoz ezen kívül műhelyek és raktárépületek is tartoztak.

SÍRÉPÍTMÉNYEK

A síremlékek formájában – a templomépítészethez hasonlóan – nem éltek tovább az egyiptomi pogány hagyományok, szemben a temetkezési módokkal: a mumifikálás egy késői formája még évszázadokig, és szerzetesi környezetben is kimutatható.

A sírépítmények egyik típusa a föld alatti, aknás bejáratú kamra fölé emelt négyoszlopos kupolás épület, melynek legjellegzetesebb képviselője az el-bagawati (Kharga-oázis) temető, ahol ilyen típusú sírokat mind keresztény, mind pogány emberek temetkezőhelyeként létesítettek. A kupola vagy négy szabadon álló oszlopon nyugodott, vagy vékony fallal építették be az oszlopközöket. A keresztény sírokhoz tartozó épület arra is szolgált, hogy ott a halott lelki üdvéért családi körben eucharisztikus szertartást végezzenek.



A sírépítmények másik típusa a sziklába vágott föld alatti síroké (ezeket *hypogaeum*oknak nevezzük, és nem lehet tudni, hogy tartozott-e hozzájuk felépítmény). E sírok egyetlen lejáratból (általában akna) és föld alatti kamrából álltak. A kamrák – szintén a Földközi-tenger keleti medencéjében általánosan elterjedt módon – falba vágott koporsóhelyeket tartalmaztak. Ilyen temetkezési helyek eddig csak Alexandria területén kerültek elő.



A Deir esz-Szuriani kolostora a Wadi en-Natrunban
(a kerítőfal nem tartozott az eredeti együtteshez)

IRODALOM

A felsorolt lelőhelyek többségét Peter Grossmann önálló monográfiákban publikálta. Ezek irodalomjegyzékében bőségesen talál az olvasó további szakirodalmat, így most csak néhány összefoglaló munkára szorítkozom:

Grossmann, P., „Zur christlichen Baukunst in Ägypten”: *Enchoria* 8 (1978) 135–146.

Grossmann, P., „Early Christian Architecture in the Nile Valley”: H. Hondelink (szerk.), *Coptic Art and Culture*, Kairó, 1990, 3–18.

Grossmann, P., „Koptische Architektur”: M. Krause (szerk.), *Ägypten in spätantik-christlicher Zeit. Einführung in die koptische Kultur*, Wiesbaden, 1998, 209–267.

Grossmann, P., *Christliche Architektur in Ägypten*, Leiden, 2002.

Zádor A., *Építészeti szakszótár*, Budapest, 1984.